

Naisparit ja itselliset naiset yhteiskuntajärjestyksen ylläpitäjinä – hedelmöityshoitolakikeskustelusta vuosina 2005–2006

Elina Vaahtera

Seurasin vuonna 2006 Suomessa käytyä keskustelua siitä, voitaisiinko hedelmöityshoidot sallia tulevaisuudessa-kin naisille, jotka eivät elä parisuhteessa miehen kanssa. Hedelmöityshoitolakikeskustelun seuraaminen ja siihen osallistuminen sai minut pohtimaan, mitä voidaan sanoa ja mitä tullaan sanoneeksi silloin, kun halutaan vaikuttaa joidenkin ihmisryhmien *oikeuksiin*? Tässä puheenvuorossa käsittelen hedelmöityshoitolakikeskustelussa käytettyjä strategioita ja diskursseja avaraa hedelmöityshoitolakia¹ *puolustaneiden ja sitä yhteiskunnan hyöty-näkökulmasta tarkastelleiden* järjestöjen, ryhmien tai julkisoikeudellisten yhteisöjen tekemien kuuden kannanoton kautta². Tuon esille, miten naisparit ja itselliset naiset kytetään kannanotoissa osaksi ”järkevää yhteiskunnallista toimintaa”.

1 Avaralla hedelmöityshoitolailla tarkoitan hallituksen esitystä, jonka mukaan hedelmöityshoitolakiin ei tulisi parisuhdevaatimusta hoitoa saavalle naiselle. Eduskunnan lakivaliokunta puolestaan esitti, että hoitoa saisi antaa vain miehen ja naisen muodostamalle pariskunnalle.

2 Kuuden analysoimani kannanoton lisäksi avaraa hedelmöityshoitolakia puolustettiin vuosina 2005–2006 esimerkiksi myös Unioni Naisasialiiton, Väestöliiton nuorten vaikuttajien ryhmän, Vapaa-ajattelijain liiton, Sosialidemokraattiset opiskelijat SONK:in ja Suomen Naistutkimuksen seuran kannanotoissa. Jätin nämä analyysini ulkopuolelle, koska näistä kannanotoista ei pystynyt lukemaan samalla tavalla yhteiskunnan hyöty-argumenttia, jota ensisijaisesti tarkastelen.

Gayle Rubinin seksuaalisuuden hierarkia ja keskustelu oikeuksista

Hedelmöityshoitolakikeskustelussa määriteltiin hyvän ja pahan, kunnollisen ja kyseenalaisen seksuaalisuuden rajaa, jota voi tulkita Gayle Rubin vuonna 1984 julkaiseman esseen *Thinking Sex* valossa. Rubin (1984) esittää esseessään modernissa länsimaisessa yhteiskunnassa vallitsevan seksuaalisuuden hierarkian, joka määrittelee hyvän seksin ja niin sanotun pahan seksin. Hyvää seksiä edustaa esimerkiksi kotona tapahtuva, monogaaminen ja heteroseksii. Paha puolestaan ulkona tai julkisessa tilassa tapahtuva, polygaaminen ja homoseksii. Hierarkiassa pääsee korkealle, jos muistuttaa monogaamisia ”hyvää seksiä” harrastavia heteroita. Kannanottojen esittäjät, myös suomalaisen homoliikkeen pääedustaja Seta, näyttävät oletavan, että ei-heteroseksuaaliset ihmiset voivat vaatia oikeuksia, jos voivat osoittaa olevansa kunnollisia ja siten ”hyvän seksin” harrastajien puolella. Rubinin (1984) mukaan hyvän seksin ja pahan seksin välinen raja määrittyy jatkuvissa kulttuurisissa kamppailuissa ja määrittelyissä siitä, mitkä teot ovat hyvän ja mitkä pahan seksin puolella. Oikeuksien saaminen voikin muuttaa entisen ”pahan seksin” ”hyväksi seksiksi”. Siten parisuhteen rekisteröinti on muuttanut suomalaisessa kulttuurissa samaa sukupuolta

SQS
01/07

78

Pervopeili
puheenvuorot

Elina
Vaahtera

olevien rekisteröityjen puolisoitten seksin hierarkiassa korkeammalle kuin satunnaisen kumppanin kanssa tapahtuvan seksin. Judith Butler (2004, 106) huomauttaakin, että oikeuksien saaminen tuottaa aina ikään kuin uusien poikkeavien joukon. Kun vaaditaan oikeuksia homoille ja lesboille, onkin olennaista kysyä: 1) sulkevatko oikeudet joitakin ihmisiä ulos ja 2) mihin hyvän ja pahan seksin välinen raja siirtyy?

Heteroseksuaalisen hegemonian hyväksikäyttö kannanotoissa

Hedelmöityshoitolaista tehdyissä kannanotoissa käytettiin hyväksi heteroseksuaalista hegemoniaa, jotta vaatimukset voisivat olla uskottavia ja ymmärrettäviä. Sari Charpentierin (2001, 125) mukaan heteronormatiivisuutta tuottava valta perustuu siihen, että ymmärrettäviä ovat vain tietynlaiset – usein hyvän seksin kaltaiset – identiteetit ja suhteet, jotka tunnustetaan helpommin lain piiriin kuuluviksi (vrt. Butler 2004, 106). Heteroydinperheen muotoiset suhteet näyttäytyvät poliittisissa keskusteluissa tällaisina ymmärrettävinä suhteina. Hedelmöityshoitolakeskustelun kannanottojen puhetapoja seksuaalisuuksista voidaan pitää myös heteronormatiivisina, mikäli niiden retoriikassa verrataan ei-heteroseksuaalisuutta heteroseksuaalisuuteen siten, että heteroseksuaalisuus näyttäytyy ensisijaisena. Homo- ja lesbovanhempien perheitä verrattiin heteroydinperheisiin joissakin avaraa hedelmöityshoitolakia puolustavissa kannanotoissa.

Sosiaalidemokraattinen HLBT-yhdistys Pinkkiruusu (2006) kirjoitti kannanotossaan seuraavaa:

”Pinkkiruusu korostaa sosiaalisen vanhemmuuden tärkeyttä. Useiden tutkimusten mukaan homot ja lesbot ovat yhtä hyviä vanhempia kuin heterot. Heidän perheisiinsä syntyneillä lapsilla on yhtä hyvät mahdollisuudet kasvaa tasapainoisiksi ja onnellisiksi aikuisiksi kuin heteroperheidenkin lapsilla.”

Vasemmistonaiset (2005) kirjoitti samantapaisesti kannanotossaan:

”Myös tieteellisissä tutkimuksissa on osoitettu, että yhden tai kahden äidin kasvattamat lapset ovat psyykkisesti ja sosiaalisesti yhtä tasapainoisia kuin äidin ja isän kasvattamat lapset.”

Marja Kaskisaaren (2000, 84) mukaan homojen ja lesbojen parisuhteiden virallistamista on puolustettu viittaamalla asiantuntijoiden auktoriteettiin. Pinkkiruusun (2006) ja Vasemmistonaiden (2005) kannanotoissa viitataan myös auktoriteettiin tässä tapauksessa ”tutkimuksiin”. Molemissa kannanotoissa asetetaan ei-heteroseksuaalisuus toissijaiseen asemaan vertaamalla sitä heteroseksuaalisuuteen. Näin kannanotot osallistuvat heteronormatiiviseen puhetapaan seksuaalisuuksista. Lisäksi kannanotoissa puhutaan homo- ja heteroseksuaalisuuden samankaltaisuudesta.

Heteroseksuaalisen hegemonian hyväksikäyttö on olennainen asia puhuttaessa ei-heteroseksuaalisten ihmisten oikeuksista. Lain piirissä oleva homoparisuhde vastustaa heteroseksuaalisen avioliiton kulttuurista paikkaa ja

muokkaa siten heteroseksuaalista matriisia (Kaskisaari 1997, 241). Kaskisaaren (1997, 245) mukaan romanttisen rakkauden lainaaminen kuitenkin idealisoi ja rationalisoi homoseksuaalisuuden osaksi *järkevää yhteiskunnallista toimintaa*. Homoseksuaalinen parisuhde toimii siis heteroseksuaalisesta hegemoniasta käsin, eikä se välttämättä horjuta hegemoniaa.

Naisparit ja itselliset naiset yhteiskuntajärjestyksen ylläpitäjinä

Kaskisaaren (1997, 250) mukaan romanttisen rakkausdiskurssin lainaaminen parisuhdelakikeskustelussa ”toimi sopeuttavana ja yhteiskuntajärjestyksestä ylläpitävänä” diskurssina. Tarkastelen seuraavassa avaraa hedelmöityshoitolakia, joka sallii hoidot myös itsellisille naisille ja naispareille, heteroseksuaalisen matriisin ja siten heteroseksuaalisen hegemonian muokkaajana, mutta samalla yhteiskuntajärjestyksen ylläpitäjänä. Kysyn, miten avaran lain puolesta argumentoitiin ja minkälaista subjektiutta hedelmöityshoitolakikeskustelussa rakennettiin naispareille ja itsellisille naisille.

Setan kesällä 2006 julkaisemassa kannanotossa puolustetaan hedelmöityshoitoja naispareille ja itsellisille naisille argumentoimalla, että heidän saamansa hoidot sekä heidän vanhemmuutensa ovat sujuneet ongelmitta:

”Naisparit ja itselliset naiset ovat saaneet hedelmöityshoitoja Suomessa jo reilun vuosikymmenen ajan. Tänä aikana ei ole tullut esiin, että naisparien ja itsellisten naisten hoidoissa tai vanhemmuudessa

olisi erityisiä ongelmia.”

Vetoaminen siihen, että ”naisparit” ja ”itselliset naiset” eivät aiheuta ongelmia, assosioituu yhteiskunnallisen järjestyksen turvaamiseen.

Naisparien ja itsellisten naisten vanhemmuus, jossa ei ole ongelmia, kytkee naisparit ja itselliset naiset myös osaksi kunnan kansalaisten kasvattamista, jota on pidetty naisten tehtävänä (Nätkin 1997, 183). Naisparien ja itsellisten naisten taitoa kunnan kansalaisten kasvattajina rakennetaan myös Pinkkiruusun (2006) ja Vasemmistonaisten (2005) kannanotoissa³, joissa puhutaan esimerkiksi yhden tai kahden äidin kasvattamien lasten tasapainoisuudesta. Näillä keinoilla naisparien ja itsellisten naisten äitiydestä rakennetaan yhteiskunnalle turvallista.

Vaikka naisparien vanhemmuus liitetään osaksi yhteiskuntajärjestyksestä, kannanotoissa muistutetaan, että hedelmöityshoitoja saavat naisparit ja itselliset naiset ovat kuitenkin yhteiskunnan tarjoamien etujen ulkopuolella. Pinkkiruusun (2006) kannanotossa todetaan:

”Hoitoa ei makseta julkisista varoista, vaan naisparit ja itselliset naiset maksavat itse kalliit hoidot.”

3 “Useiden tutkimusten mukaan homot ja lesbot ovat yhtä hyviä vanhempia kuin heterot. Heidän perheisiinsä syntyneillä lapsilla on yhtä hyvät mahdollisuudet kasvaa tasapainoisiksi ja onnellisiksi aikuisiksi kuin heteroperheidenkin lapsilla.” (Pinkkiruusu 2006.)

”Myös tieteellisissä tutkimuksissa on osoitettu, että yhden tai kahden äidin kasvattamat lapset ovat psyykkisesti ja sosiaalisesti yhtä tasapainoisia kuin äidin ja isän kasvattamat lapset (Vasemmistonaiset 2005).”

Suomen ylioppilaskuntien liitto (2006) kirjoitti kannanotossaan myös:

”Lisäksi on muistettava, että laki ei laajenna oikeutta Kela-korvaukseen, koska se koskettaisi edelleen vain naisen ja miehen muodostamia pariskuntia.”

Edellisissä lainauksissa hedelmöityshoitojen sallimista naispareille ja itsellisille naisille perustellaan tavallaan myös taloudellisesti ja siten yhteiskunnan edun nimissä. Kannanotot toisin sanoen antavat ymmärtää, että naiset, jotka eivät elä parisuhteessa miehen kanssa, eivät tule kalliiksi yhteiskunnalle, vaikka he saisivatkin hedelmöityshoitoja. Sen sijaan he ovat hyödyllisiä yhteiskunnalle, koska he vastaavat syntyvyyden vähenemiseen liittyviin haasteisiin.

Maternalismi ja lapsen etu

Hedelmöityshoitolakikeskustelussa yhteiskunnan hyöty tuotetaan myös vetoamalla maternalismiin. Tämä näkyy Helsingin yliopiston ylioppilaskunnan (2006) kannanotossa:

”Syntyvyys on Suomessa käännytynyt laskuun, ja epätyypilliset työsuhteet ovat lisääntyneet. Koska opiskelun, työn ja perheen sovittaminen yhteen ei ole yksinkertaista, on tärkeää, ettei lasten saamista erikseen rajoiteta, eikä siitä tehdä kenellekään kohtuuttoman kallista.”

Kannanotossa on havaittavissa pronatalistinen väestönkasvua edistävä maternalistinen vire, jolla toisaalta

haluttiin Nätkinin (1997, 8081, 100101) mukaan aiemmin parantaa naisten asemaa, mutta kytkeä parantaminen osaksi yhteiskunnan etua. Nätkinin (1997, 27) mukaan maternalismi kuvaa poliittisten liikkeiden ideologiaa, joissa naiset pyrkivät edistämään äitien ja lasten hyvinvointia. Maternalismi viittaa myös siihen, että naisen ja lapsen etu kulkevat ikään kuin käsi kädessä.

Lapsen etu -argumentti on selkeästi lähes kaikissa kannanotoissa mukana. Lapsen edusta puhuminen selittyy osittain sillä, että myös ”vastapuoli” käytti sitä avaraa hedelmöityshoitolakia vastustaessaan. Suomen ylioppilaskuntien liitto (2006) kytkee äidin ja lapsen edun yhteen seuraavasti:

”Kattavien ja laadukkaiden hedelmöityshoitojen rajaaminen vain tietyille osalle naisista vaarantaa muiden hoitoon haluavien naisten ja heille syntyvien lasten terveyden sekä asettaa naiset ja syntyvät sekä jo syntyneet lapset eriarvoisiin asemiin.”

Suomalaisuus ja perheystävällinen Suomi

Seta (2005) puhuu kannanotossaan lasten edusta seuraavasti:

”Naisparien ja yksittäisten naisten perheisiin syntyvien lasten etu on, että raskaus on saatu alulle turvallisella tavalla suomalaisella klinikalla.”

Setan (2005) kannanotossa turvallisuus liittyy suomalaisuuteen, koska turvallinen tapa on suomalaisella klinikalla tapahtuva hedelmöityshoito. Ulkomailta tapahtuvasta

hedelmöityshoidosta tulee jollain tavalla epäilyttävä. Naispareista ja itsellisistä naisista rakennetaan vastuullisia suomalaisen yhteiskunnan jäseniä, jotka ovat myös osa pronatalistista politiikkaa. Lisäksi Seta (2005) vetosi kannanotossaan Euroopan parlamentin päätöslauselmaan:

"[H]einäkuussa 2002 hyväksyty Euroopan parlamentin päätöslauselma seksuaali- ja lisääntymisterveydestä ja -oikeuksista kehottaa hallituksia tarjoamaan seksuaali- ja lisääntymisterveyspalveluiden käyttömahdollisuuksia ilman seksuaaliseen suuntautumiseen, sukupuoli-identiteettiin tai perhesuhteisiin perustuvaa syrjintää."

Edellisessä lainauksessa suomalaisuus tulee esiin suhteessa Euroopan unioniin. Setan (2005) kannanotto muistuttaa päättäjiä hyvän Suomi-kuvan tärkeydestä: se kysyy, kuinka käy Suomen tasa-arvon mallimaana. Suomen ylioppilaskuntien liitto (2006) puolestaan pitää avaraa hedelmöityshoitolakia osoituksena perheystävällisestä Suomesta: "Hoitojen rajoittaminen vain tietyille ihmisryhmälle on väärä suunta perheystävällisessä Suomessa."

Suomen ylioppilaskuntien liitto (2006) rakentaa Suomea perheystävällisenä valtiona ja argumentoi, että perheystävällisyyden vuoksi hoitoja ei saa rajoittaa vain naisen ja miehen muodostamalle pariskunnalle. Naisparien ja itsellisten naisten oikeudesta hedelmöityshoitoon tulee yhteiskuntaa ja Suomi-kuvaa hyödyttävä. Setan (2005) ja Suomen ylioppilaskuntien liiton (2006) kannanotoissa osallistutaan suomalaisuuden, Suomi-kuvan ja perheystävällisen Suomen rakentamiseen.

Naisparit ja itselliset naiset hyödyllisinä

Naisparit ja itselliset naiset rakentuvat tarkastelemisani kannanotoissa hyödyllisiksi, ongelmia aiheuttamattomiksi, turvallisiksi ja kunnon kansalaisten kasvattajiksi. He vastaavat jopa syntyvyyden vähenemiseen liittyviin haasteisiin. Naisparien ja itsellisten naisten esittäminen tällä tavalla on tietysti valittu strategia. Tämä strategia on jopa onnistunut siinä mielessä, että hedelmöityshoitolaki meni eduskunnassa läpi avarana hedelmöityshoitolakina eli kannanottojen ajamassa muodossa. On kuitenkin aiheellista muistaa, että myös strategisista syistä käytetty kieli rakentaa todellisuutta ja tuottaa seurauksia (esim. Jokinen, Juhila & Suoninen 1993, 1845).

Kun naisparit ja itselliset naiset liitetään osaksi yhteiskuntajärjestystä, hierarkia heidän ja muiden ei-normatiivisten seksuaalisten toimijoiden välillä kasvaa. Hedelmöityshoitolakikeskustelun problematiikka ei liity siis siihen, että itse puolustettavan lain muoto olisi ulossulkeva (toisin kuin esimerkiksi lain rekisteröidystä parisuhteesta). Sen sijaan voidaan esimerkiksi kysyä, mitä naisparien ja itsellisten naisten merkityksestä "yhteiskunnan tukipylväinä" seuraa tuleville laeille, esimerkiksi laille ulkoisesta adoptiosta. Suomalaiset järjestöt, myös Seta, näyttävät olettavan, että ei-heteroseksuaaliset ihmiset voivat vaatia oikeuksia, jos voivat osoittaa olevansa "hyvän seksin" puolella Rubinin (1984) hierarkiassa. Hedelmöityshoitolakikeskustelussa esille noussut yhteiskunnan hyöty -argumentti herättää puolestaan kysymyksen siitä, voivatko oikeuksia vaatia vain sellaiset subjektit, jotka ovat yhteiskunnalle hyödyllisiä.

Queer-politiikkaa?

Vaikka oikeuksien vaatiminen toimii emansipatorisesti, sen kieli sulkee aina joitain ihmisiä ulos oikeuksien piiristä. Butlerin (2004, 107) mukaan poliittisesti ymmärrettävästi puhuminen edellyttää puhujalta astumista sellaiselle poliittiselle kentälle, joka perustuu ulossulkemisiin eikä tarkastele niitä kriittisesti. Tähän kiteytyy kannanottojen kautta puhumisen problematiikka. Käsitän ymmärrettävyyden realististen vaatimusten esittämisenä. Jos kannanotoissa voidaan esittää vain realistisia vaatimuksia, niissä ei voida kummastella (vrt. Rossi 2003, 121) tai kyseenalaistaa heteroseksuaalista järjestystä kovinkaan paljon. Koska kannanottojen on tarkoitus olla tehokkaita päättäjiin vaikuttavia tekstejä, niissä käytetään strategista ymmärrettävää puhetta.

Juulia Jyrängin (2005, 168) mukaan queer-oikeus on esittänyt kritiikkiä oikeuksien vaatimisen diskurssia kohtaan. Oikeuksia vaatimalla ei voida välttämättä parantaa homojen, lesbojen, bi- ja transihmisten asemaa. Sen sijaan homo- ja lesboliikkeen oikeudellinen reformismi rakentaa homoista ja lesboista ”kunnon kansalaisia” kyseenalaistamatta kansalaisuuden määrittelyä. (Jyränki 2005, 168–169.) Queer-politiikan näkökulmasta oikeuksien vaatiminen ei kuitenkaan riitä, vaan sukupuoli- ja seksuaalisuus-käsitteiden kummasteluun pitäisi suhtautua osana poliittista toimintaa. Kummastelulla viitataan toisaalta sukupuolen ja seksuaalisuuden sekä niiden merkitysten ihmettelyyn (Rossi 2003, 121) ja toisaalta ”täydelliseen haluttomuuteen alistua normin kahlitseviin suitsiin”, mistä Annamari Väns-

kä (2006, 56) käyttää käsitettä vikurointi. Vaikka kummastelulla ei välttämättä voida saavuttaa selkeitä muutoksia, sen hyöty on siinä, että kummastelulla ei rakenneta uusia selkeitä hierarkioita niin kuin oikeuksien vaatimisella.

Queer-politiikka on esimerkiksi poliittisten prosessien häiritsemistä ja kieltäytymistä käyttämästä politiikan tekoon liitettyjä normitettuja käsitteitä (kuten esimerkiksi ”naiset” ja ”vähemmistöt”). Queer-politiikkaa on esimerkiksi Maailmanpankin johtaja James Wolfensohnin kakutus. Se tekee väliintuloja normatiiviseen politiikkaan, vaikkei se voikaan olla vallasta ja poliittisista prosesseista erillinen. Queer-politiikka ei vaadi oikeuksia, vaan tekee kysymyksiä ja väliintuloja. Se häiritsee tehokasta poliittista päätöksentekoa eikä edusta vahvasti kenenkään kantaa eikä rakenna siten oikeuksista ulossuljettuja subjektiuksia.

Lähteet

Kannanotot

Helsingin yliopiston ylioppilaskunnan kannanotto hedelmöityshoitolaista. Julkaistu 16.2.2006. Luettavissa osoitteessa <http://www.hyy.helsinki.fi/suomi/147/doc/372/>.

Sosialidemokraattinen HLBT-yhdistys Pinkkiruusun kannanotto hedelmöityshoidoista. Julkaistu 15.9.2006. Luettavissa osoitteessa <http://pinkkiruusu.wordpress.com/kirjoituksia/>.

Setan kannanotto hedelmöityshoitolaista. Julkaistu 26.2.2005. Luettavissa osoitteessa <http://www.seta.fi/kannanotto.rtf>.

Setan kannanotto hedelmöityshoitolaista. Julkaistu 9.6.2006. Luettavissa osoitteessa <http://www.seta.fi/fi/setafi3.htm>.

Suomen ylioppilaskuntien liiton kannanotto hedelmöityshoitolaista. Julkaistu 6.10.2006. Luettavissa osoitteessa http://www.syl.fi/asiakirjat/kannanotto_hedelmoityshoitaja_tarjottava_tasa-arvoisesti/view?cf=snews.

Vasemmistonaisten kannanotto hedelmöityshoitolaista. Julkaistu 20.3.2005. Luettavissa osoitteessa http://www.vasemmistoliitto.fi/politiikka/kannanotot/kannanotot_2005/fi_FI/552/.

Kirjallisuus

Butler, Judith 2004: *Undoing Gender*. New York: Routledge.

Charpentier, Sari 2001: *Sukupuoliusko. Valta, sukupuoli ja pyhä avioliitto lesbo- ja homoliittokeskustelussa*. Jyväskylä: Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja 69. Jyväskylän yliopisto.

Jokinen, Arja; Juhila, Kirsi & Suoninen, Eero 1993: *Diskurssianalyysin aakkoset*. Tampere: Vastapaino.

Jyränki, Juulia 2005: Kummia naisia, outoja oikeuksia. *Oikeustiedettä queer-teorian ja naisoikeuden leikkauspisteissä*. *Oikeus* 34:2, 157177.

Kaskisaari, Marja 1997: Homoparisuhdekeskustelu diskurssi ja performatiivi. Teoksessa Eeva Jokinen (toim.): *Ruumiin siteet. Kirjoituksia eroista, järjestyksistä ja sukupuolesta*. Tampere: Vastapaino, 233253.

Kaskisaari, Marja 2000: *Kyseenalaiset subjektit: tutkimuksia omaelämäkertoista, heterojärjestyksestä ja performatiivisuudesta*. Jyväskylän yliopisto: SoPhi.

Nätkin, Ritva 1997: *Kamppailu suomalaisesta äitiydestä: maternalismi, väestöpolitiikka ja naisten kertomukset*. Helsinki: Gaudeamus.

Rossi, Leena-Maija 2003: *Heterotehdas*. Helsinki: Gaudeamus.

Rubin, Gayle 1984: *Thinking Sex: Notes for a Radical Theory of the Politics of Sexuality*. Teoksessa Carole Vance (toim.): *Pleasure and Danger: Exploring Female Sexuality*. London: Routledge & Kegan Paul, 267319.

Vänskä, Annamari 2006: *Vikuroivia vilkaisuja. Ruumis, sukupuoli, seksuaalisuus ja visuaalisen kulttuurin tutkimus*. Helsinki: Taidehistorian seura.